

Ismlarning qisqargan variantlari

Atoqli otlarning aksariyati, ayniqsa, kishi nomlari ko'psonli oilalar davrasida, ushbu oilaga mansub kishilar mansub bo'lgan xilma-xil sheva va lahjalar qurshovida paydo bo'ladi. Shu tufayli ismlar til mahsuli, til mulki, tilning vositalari tizimiga mansub birlik sifatida mahalliy til va shevalarning lisoniy xususiyatlariga bo'ysunadi va shu bilan birga, moslashadi. Ismlarning mahalliy-lisoniy bog'liqligi ularda ma'lum hududga xos, o'sha hudud aholisi tili xususiyatlarini gavdalandiruvchi nomlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Mana shu nuqtai nazaridan mintaqaviy antroponimiyaga, boshqacha qilib aytganda, lahjaviy (dialektal) antroponimiyaga uch xususiyat xosdir: 1) ismlarning sheva fonetikasiga bo'ysunishi, ya'ni nomning lahjaviy shaklga egaligi; 2) u yoki bu lahjaga xos ayrim ismlarning mavjudligi; 3) ismlarning erkalash-kichratirish shakllarining tipik hodisa ekanligi hamda buning nomning xilma-xil qisqargan shakllarini tug'dirishi va b.

Ismlarning erkalash va qisqarish shakllari bitta va birdan ortiq, ya'ni to'rt-beshgacha shakllarga ega bo'lishi mumkin. Bular, o'z navbatida, nomning ikki xil variantini tug'diradi: 1) antroponim, ya'ni ismning adabiy va lahjaviy shakllari orasidagi variantlilik; 2) birdan ortiq bo'lgan erkalash-qisqarish shakllari o'rtasidagi variantlilik. Quyida ana shu ismlarning yuqorida qayd qilingan lug'aviy-lahjaviy variantlariga atroflicha to'xtalamiz.

Demak, ushbu tip variantlarda ism o'zi mansub shevaga xos shaklga ega bo'ladi hamda ular ismning adabiy tilga moslashgan shakli bilan variantlilikni tashkil qiladi. Chunonchi:

Shevada	Adabiy tilda
Anush	Anaxon
Bakchon	Bekjon
Bakvargan	Bekbergan
Bekdurdi	Bekturdi
Baho	Bahodir
Galdivoy	Keldiboy
Do'sgaldi	Do'stkeldi
Do'chchon	Do'stjon
Nilu	Nilufar
Ullijon	O'lug'jon
Beymat	Bekmuhammad

Keltirilgan tip nomlar, asosan, o'zbek tilining o'g'uz shevalarida uchraydigan antroponimlar, ya'ni ismlardir (Biz bu o'rinda keltirgan ismlar qisqachadir, ularni ko'plab

keltirish mumkin). Shuningdek, mana shu kabi ismlarning ayrim namunalari o‘zbek tilining qipchoq shevalarida ham uchraydi.

Shevada	Adabiy tilda
Uloy	O‘g‘iloy
Risqul, Risboy	Irisqul, Irisboy
Jarqul	Yorqul
Jarqin	Yorqin
Jo‘lmat	Yo‘lmat
Ganja	Kenja

Qayd qilingan nomlar ismlarning shevadagi fonetik variantiga o‘xshab ko‘ringani bilan, aslida, o‘sha shevaga xos bo‘lgan original antroponimik birliklardir. Bu kabi ismlarni adabiylashtirish, ya’ni adabiy shaklga aylantirish, shu bilan birga ularning dialektal xususiyatlarini bartaraf etishga intilish sun‘iylikka olib keladi, chunki mahalliy aholi ismning adabiylashgan ko‘nikmagan hamda ularni adabiy shaklda qabul qila olmaydi. Bu o‘rinda rahmatli E.A.Begmatovning quyidagi fikrlarini qayd etish o‘rinlidir: “Albatta, nomlar imlosida birinchi holatga amal qilish (masalan, “Durdi”ni Turdi deb yozish – R.X.) hamda yozuvga ismlarning dialektal variantlarini adabiy orfografiya normalariga moslashga intilish maqsadga muvofiqdir. Lekin, hech shubhasiz, bunday o‘zgarish ma’lum sheva vakili bo‘lmish ism egasi uchun erish tuyuladi. Ikkinchidan esa, ismlarning belgisi dialekt uchun stabil holatga aylangan shunday dialektal shakllari uchraydiki, ularni adabiy til normalariga moslashish ancha qiyinchilik tug‘diradi: Jakabek, Jaynaq, Jannas, Janagul, Jarilxon, Jarmaxon, Jovbo‘ri, Javqon, Qorjovdi, Qorjavul singari”¹. Demak, keltirilgan tip ismlarni o‘zbek dialektal antroponimiyasining o‘ziga xos lug‘aviy birligi sifatida tan olishga hamda nomlarning izohi va imloviy lug‘atlariga o‘sha shaklda kiritishga to‘g‘ri keladi: “Ismlar tarkibida mahalliy sharoit va adabiy til talaffuzi hamda shevalar talaffuzi bilan bog‘liq anchagina nomlar mavjudki, ular muayyan adabiy til talaffuzi hamda imlosidan cheklanganligini ko‘ramiz. Chunonchi, adabiy tilda yayrasin, yomon, yolg‘on so‘zlari keltirilgan shaklda doimo bir xilda yoziladi. Ammo ismlar Yolg‘osh va Jolg‘ash, Yayrasin va Jayrasin, Yomonboy va Jamanboy shaklida ham uchraydi, ularni o‘sha shaklda yozishga ham to‘g‘ri keladi”².

Ismlarning qisqarishi haqida gap borar ekan, ushbu hodisa ikki holat bilan bog‘liq ekanini qayd etish lozim bo‘ladi: 1) nomni talaffuz uchun qulay shaklga keltirishga intilish; 2) bolani uning ismini aytib erkalash tufayli ism shakli o‘zgarishga uchraydi. Bunday o‘zgarish ism tarkibidagi ma’lum qismning (komponentning, bo‘g‘inning, tovushning) tushirilishi hisobiga yuz

¹Бегматов Э. Киши ислари имлоси. –Тошкент: Фан, 1970. –Б. 25.

²Бегматов Э. Ўзбек ислари. –Тошкент: Қомуслар Бош тахририяти. 1991. –Б. 83.

beradi. Yuqoridagi terminlar bilan ifodalanadigan bo'lsa, nom shaklan siqiladi, ya'ni qisqaradi, yohud torayishga uchraydi. Mazkur jarayon nom tarkibidan muayyan talaffuz qonuniyatlar asosida biror bir bo'lakning, elementning siqib chiqarilishiga sabab bo'ladi. Bunda ikki usul ko'zga tashlanadi:

1. Ismning biror qismining tushirilishiga asoslangan antroponimik variantlar;

2. Ism qismi (qismlari)ning qisqarishiga asoslangan antroponimik variantlar.

Ism qismlaridan birining tushib qolishinomning turli pozitsiyalarda yuz berishi mumkin: bular quyidagicha:

1. Ismning bosh qismi (komponenti) tushuriladi: abdu//abdi: Abduvohid≥Vohid, Abdujabbor≥Jobbor, Abduholiq≥Holiq, Abdurazzoq≥Razzoq;

-berdi: Berdimurot≥Murot, Berdimalik≥Malik, Berdiqilich≥Qilich, Berdirasul≥Rasul kabi.

2. Ismning ikkinchi qismi (komponenti) tushadi:

-iddin: Asomiddin≥Asom, Badriddin≥Badr, Biloliddin≥Bilol, Isomiddin≥Isom, Jaloliddin≥Jalol, Jamoliddin≥Jamol, Najmiddin≥Najim, Nizomiddin≥Nizom va boshqalar.

-ulla//ullo//illa: Asadullo≥Asad, Baqullo≥Baqo, Valiulla≥Vali, Junaydulla≥Junayd, Nexmatulla≥Ne'mat, Nusratilla≥Nusrat, Habibulla≥Habib va boshqalar.

-niso//nisa: Baxriniso≥Baxri, Baxtiniso≥Baxti, Zebiniso≥Zebi, Lutfiniso≥Lutfi, Mehriniso≥Mehri, Tojiniso≥Toji, Xayrinisa≥Xayri, Huriniso≥Huri va boshqalar.

Tarkibida **“bergan”** komponenti keluvchi ismlar miqdoran ko'p emas. Bunday ismlar o'zbek tilining o'g'uz shevalarida ko'proq uchraydi. Masalan, Ollabergan, Po'latbergan, Tangribergan, Xudoybergan, Gulimbergan, Karimbergan va boshqalar.

Quyida **“berdi”** hamda **“bergan”** komponentlarini ismlarda parallel qo'shilgan ism negizlarini keltiramiz. Masalan: Bakbergan va Bakberdi, Jobborbergan va Jobborberdi, Karimbergan va Karimberdi, Mavlonbergan va Mavlonberdi, Ollambergan va Ollamberdi, Oqbergan va Oqberdi, Rahimbergan va Rahimberdi, Sattorbergan va Sattorberdi, Xudoybergan va Xudoyberdi, Tangribergan va Tangriberdi, Tilovbergan va Tilovberdi, Xoliqbergan va Xoliqberdi, Xo'jabergan va Xo'jaberdi, Egambergan va Egamberdi, Qodirbergan va Qodirberdi, G'offorbergan va G'offorberdi, Haqbergan va Haqberdi kabi.

Xullas, antroponimlarning lahjaviy variantlarini yuzaga keltiruvchi omil hamda buning hodisasi bo'lmish variantlar ikki xil bo'lishi mumkin: a) nomning adabiy imloviy shakli va lahjaviy variantlilikligi: masalan, Yorqin // Jarqin, Xolbuvi // Qolbuvi, Tolloy // Totlioy; b) nomning lahja, shevalararo farqli shakllarining variantlilikligi: masalan, Aglam // Alom, Allom, Agzam // A:zam, Nugmon // No'mon va h.